

Атанаска Атанасова

**СИСТЕМНИ ОТНОШЕНИЯ ПРИ ПРОИЗВОДНИТЕ
ПРЕФИГИРАНИ ГЛАГОЛИ
(С ОГЛЕД НА АНТОНИМИЯТА)**

Atanaska Atanasova

**SYSTEM RELATIONS IN DERIVED PREFIX VERBS
(WITH A VIEW TO ANTONYMY)**

(Abstract)

The paper deals with the system relations in derived prefix verbs. Object of attention are antonymous prefix verbs. The article presents their structural types, makes clear the role of the prefixes as well as the system relations between them.

Keywords: system relations, prefix verbs, antonymy

В езиковедството отдавна е утвърдено мнението, че езикът като система включва различни езикови равнища, които от своя страна също се характеризират със системност. Лексикалната система на езика не прави изключение, а напротив – нейна основна особеност е именно системността.

С оглед на семантиката лексемите се групират в различни парадигми, които може да бъдат йерархични (напр. родови – видови) или линейни (синонимни и антонимни). Обект на изследване в настоящата работа са антонимните отношения при производните префигирани¹ глаголи. Целта е да се представят структурните типове антоними, които образуват този тип глаголи, да се изясни каква е ролята на префиксите, а също така и да се проследят системните отношения между тях. Материалът за наблюдение е ексцерпиран от второто допълнено и преработено издание на *Речника на антонимите в българския език* с автори Емилия Пернишка и Стефка Василева.

Отношението на противоположност е присъщо на човешкото мислене. Чрез него човек сравнява и опознава обектите и явленията от действителността. То намира езикова реализация в лексикалносемантичната категория *антонимия*, която представлява проекция на логическата категория *противоположност*. Антонимията е „семантично отношение между две

противоположни значения на различни лексеми“ (Пернишка и др. 2014: 9), което се реализира въз основа на асоциативна връзка между тях. Лексемите², влизащи в такова отношение, принадлежат към една и съща част на речта и означават „понятия за признаци, предмети, действия, явления или отношения, които са взаимно противоположни поради това, че или заемат полярно противопоставените крайности на по-общо (родово) понятие, което има и междинни степени, или изчерпват, покриват изцяло това понятие като две единствени негови възможности“ (Пернишка и др. 2014: 9). Антонимните лексеми са съотносителни, тъй като едната се създава и разбира благодарение на другата, т.е. те взаимно се отричат, но едновременно с това и взаимно се предполагат.

Според структурата си антонимите се делят на семантични и афиксални³. Семантични антоними са разнокоренните антоними. При тях отношението на противоположност е изразено само на семантично равнище чрез корена и не е формално маркирано чрез афикс, напр. *бавя се – бързам, гладя – мачкам, падам – ставам*.

Афиксалните синоними са еднокоренни антоними. При тях, за разлика от семантичните антоними, отношението на противоположност е формално изразено и е зададено именно от афикса (най-често префикс). В зависимост от това дали само единият член, или и двата члена на антонимната двойка са маркирани с афикс, антонимите се делят на два вида: моноафиксални и биафиксални. При моноафиксалните антоними е маркиран само единият член на противопоставянето, напр. *зачитам – доппрочитам, осмислям – обезсмислям, сипвам – разсипвам*, докато при биафиксалните са маркирани и двата члена на двойката, напр. *захлупвам – отхлупвам, надценявам – подценявам, увенчавам – развенчавам*.

В своя труд Т. Бояджиев отбелязва, че с „помощта на представки могат да се подсилват антонимичните отношения и в разнокоренни антоними: *заболявам – оздравявам, отдалечавам се – приближавам се*“ (Бояджиев 2011: 148). Този тип антоними той определя като лексикално-граматични антоними. В по-голямата част от изследванията обаче този тип антонимия не се споменава, а подобни глаголи са причислени към семантичните антоними (срв. напр. Гочев 1989; Зидарова 2002, Зидарова 2004; Зидарова 2009).

В настоящата работа се приема, че от структурно гледище антонимите образуват две групи в зависимост от това дали глаголните лексеми са еднокоренни, или разнокоренни, и се делят на: семантични (независимо дали имат префикс, или не) и афиксални.

В труда си, посветен на глаголната префиксация, Т. Куртева прави ценното наблюдение, че „различните семантични варианти на представката встъпват в парадигматични отношения със семантичните варианти на други представки“, а глаголът е „предразположен към развитие на синонимни или антонимни връзки, които се разширяват чрез включване на префикс“ (вж. Куртева 2007: 83).

По данни от предговора към *Речника на антонимите в българския език* в него са включени около 1800 антонимни реда. Направените наблюдения върху материала в *Речника*, показват, че 571 от тях са глаголни антонимни редове, 425 от които съдържат производни префигирани глаголи както от лявата, така и от дясната страна на реда. Приведените количествени данни дават основание да се твърди, че около три четвърти от всички глаголни антонимни редове в *Речника* съдържат производни префигирани глаголи от двете страни на противопоставянето.

Анализът на ексцерпирания материал показва, че с оглед на структурата префигираните антонимни глаголи може да бъдат както семантични, така и афиксални антоними. От всички 425 антонимни реда, които съдържат префигирани глаголи както от лявата, така и от дясната страна на реда, 198 реда включват разнокоренни префигирани глаголни лексеми, т.е. 198 от редовете съдържат семантични антоними, напр.:

1. *загрозявам* ↔ *разкрасявам, разхубавявам*
2. *изкривявам* ↔ *изправям*
3. *намалявам (прех.), смалявам, умалявам* ↔ *увеличавам, уголемявам*
4. *отчуждавам* ↔ *сближавам*
5. *поизмокрям, понамокрям* ↔ *поизсушавам*
6. *поизпразвам, поопразвам* ↔ *поизпълвам, понапълвам*
7. *понатежавам* ↔ *поолеквам*
8. *разреждам* ↔ *сгъстявам*
9. *разширявам, разгръщам, разгъвам* ↔ *сбивам, съкращавам*
10. *убивам, умъртвявам, погубвам (поет.), уморявам (разг.)* ↔ *съживявам.*

Както става ясно от приведените примери, с оглед на структурата производните глаголи може да съдържат както един (примери 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10), така и повече от един префикс (примери 5, 6, 7). Също така, от една страна, примерите показват, че разнокоренните производни глаголи от двете страни на реда може да се префигират както с един и същ префикс (примери 2, 3⁴, 5, 6, 7), така и с различни префикси (примери 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10). От друга страна, от приведения материал се вижда, че е възможно префигиран вече глагол да стане произвеждаща основа за нова префиксация (примери 5, 6, 7).⁵

Във всички случаи на производни разнокоренни префигирани глаголи обаче отношението на противоположност се носи именно от корена като лексикална морфема. Затова възникват въпроси като: каква е ролята на префиксите в тяхната морфемна структура, дали префиксите само „подсилват“ (Бояджиев 2011: 148) антонимичните отношения, влизат ли префиксите в системни отношения⁶ и ако да, какви са те.

Анализът показва, че случаите не са идентични. В част от тях ролята на префиксите е да „подсилват“ антонимичните отношения между лексеми-

те, както отбелязва Т. Бояджиев. При друга – префиксите модифицират произвеждащата основа с допълнителен семантичен признак, като добавят една и съща семантика.

Антонимните редове 4, 8, 9 са пример за това, че префиксите при разнокоренните антонимни глаголи може да „подсилват“ антонимичните отношения. При тях префиксите *от-* ↔ *с-* и *раз-* ↔ *с-* влизат в антонимни отношения, като префиксите *от-* и *раз-* функционират най-общо със значението ‘насоченост на действието в обратна посока’, а префиксът *с-* има значение ‘намаляване на разстояние, сближаване’. Както се вижда, антонимията при префиксите проличава при съпоставка на поне два семантични типа, които изразяват противоположно значение.

При останалите антонимни редове (1, 2, 3, 5, 6, 7, 10) префиксите функционират с една и съща семантика, а именно със семантиката ‘резултат от действие’. В тези случаи префиксите *за-* ↔ *раз-*, *на-*, *с-* ↔ *у-*, *на-* ↔ *из-*, *о-* ↔ *из-*, *о-* ↔ *на-*, *у-* ↔ *с-* влизат в синонимни отношения помежду си, тъй като като те се характеризират с общност в семантичното съдържание.

При останалите 227 от анализирани 425 антонимни реда с производни префигирани глаголи с оглед на структурата става въпрос за афиксална антонимия. Само 9 от тези 227 антонимни реда може да бъдат приети за редове с моноафиксални антоними, тъй като при тях само единият член на противопоставянето е формално маркиран,⁷ напр.:

11. *наводнявам* ↔ *обезводнявам*
12. *насърчавам* ↔ *обезсърчавам*
13. *обезчовечавам се* ↔ *очовечавам се*
14. *обнадеждавам* ↔ *обезнадеждавам* (*обезнадеждавам*)
15. *окуражавам* ↔ *обезкуражавам*
16. *осмислям* ↔ *обезсмислям*
17. *осолявам* ↔ *обезсолявам*
18. *оцветявам, обагрям* (поет.) ↔ *обезцветявам*
19. *раздвижвам* ↔ *обездвижвам*.

Както се вижда от примерите, префиксите, които влизат в антонимни отношения и по този начин задават антонимията при лексемите, са *на-* ↔ *обез-*, *раз-* ↔ *обез-* и *о-* ↔ *обез-*. При първите две противопоставяния няма повтарящ се префикс, т.е. глаголите от лявата и от дясната страна на антонимния ред освен по броя на префиксите се различават и по самите префикси, докато при *о-* ↔ *обез-* разликата при глаголите от лявата и от дясната страна на реда е само в броя на префиксите.

Макар и да не личи от включения в *Речника* материал, има основания да се твърди, че префигираните глаголи от тези антонимни редове също

може да бъдат подложени на нова префиксация, както е и при семантичните антоними, напр. *понасърчавам* ↔ *пообезсърчавам*, *поосмислям* ↔ *пообезсмислям*, *пораздвижвам* ↔ *пообездвижвам*.

Останалите 218 от всички 227 афиксални антонимни реда представляват биафиксални антоними, напр.:

20. *вдявам* ↔ *издявам*, *отдявам* (разг.), *раздявам*
21. *вмирисвам се*, *замирисвам*, *размирисвам се*, *умирисвам се* (разг.) ↔ *измирисвам се*, *отмирисвам се*
22. *довеждам* ↔ *завеждам*, *отвеждам*
23. *долетявам* (*долитам*), *прилетявам* (*прилитам*) ↔ *излетявам* (*излитам*), *отлетявам* (*отлитам*)
24. *забулвам* ↔ *отбулвам*, *разбулвам*
25. *занареждам* ↔ *донареждам*
26. *изплитам*, *оплитам* ↔ *разплитам*
27. *изнизвам*, *разнизвам* ↔ *нанизвам*
28. *настъпвам* ↔ *отстъпвам*
29. *отсъствам* ↔ *присъствам*
30. *повивам* ↔ *развивам*
31. *понамествам* ↔ *поразмествам*.

Материалът показва, че с оглед на структурата производните биафиксални антонимни глаголи подобно на семантичните антонимни глаголи може да съдържат както един (примери 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30), така и повече от един префикс (примери 25 и 31). За разлика от семантичните антонимни префигирани глаголи обаче биафиксалните не може да се префигират с един и същ префикс, а задължително се префигират с различни префикси, тъй като именно префиксите задават антонимните отношения при тях. Също така от приведените примери и направения анализ става ясно, че е възможно префигиран вече глагол да стане произвеждаща основа за нова префиксация. В пример 25 (*занареждам* ↔ *донареждам*), от една страна, се наблюдава повторна префиксация с различни префикси, а от друга – именно тази повторна префиксация води до създаването на антонимни отношения между посочените глаголни лексеми. За разлика от пример 25 в пример 31 (*понамествам* ↔ *поразмествам*) ролята на вторите префикси е единствено да модифицират значението на префигираните вече антонимни глаголи, т.е. при тях антонимното противопоставяне е зададено от наличния вече в морфемната структура на лексемите префикс.

Посочените в това изследване количествени данни, от една страна, потвърждават съществуващото мнение, че афиксалната антонимия е сравнително широко застъпена в езика (вж. напр. Зидарова 2002; Зидарова 2004). От друга страна обаче, те са надеждна основа да се заключи, че по отношение на глаголната лексика афиксалната антонимия е по-често срещана в сравнение със семантичната. Също така тези данни по безспорен

начин показват, че по отношение на глаголната лексика по-разпространени са биафиксалните антоними.

Вследствие на направените наблюдения става ясно, че с оглед на формалната структура антонимните префигирани глаголи следват установените в езика типове, тъй като образуват както семантични, така и афиксални (моно-и биафиксални) антоними. Ролята на префиксите в състава на семантичните антоними в случаите, когато те са антонимни помежду си, е да „подсилват“ антонимичните отношения между лексемите, а когато са синонимни, е само да модифицират произвеждащата основа с допълнителен семантичен признак. Ролята на префиксите в състава на биафиксалните префигирани антоними е различна – те може както да задават семантичното противопоставяне между лексемите, така и само да модифицират значението на префигираните вече антонимни глаголи.

БЕЛЕЖКИ

¹ За целите на настоящата работа не се взема под внимание фактът дали производният глагол е резултат от префиксация, или е образуван по префиксално-суфиксален начин.

² Когато се говори за системни отношения между лексеми, се има предвид, че в такива отношения влизат не самите лексеми, а техните значения.

³ Освен термините **семантични** и **афиксални** антоними (Коспартова 1970: 377; Зидарова 2004: 13; Зидарова 2009: 141–142, Зидарова 2002) в литературата съществуват и други термини, с които се назовават тези структурни типове антоними. Л. А. Новиков използва термините **еднокоренни (лексикални)** и **разнокоренни (граматични)** антоними (Новиков 1973: 159). Т. Бояджиев, както и Ем. Пернишка делят антонимите на **еднокоренни** и **разнокоренни**, но не използват термините **лексикални** и **граматични** за разлика от Л. А. Новиков (Бояджиев 2011: 148; Пернишка 2013: 568). Г. Гочев говори за коренна и представъчна антонимия (Гочев 1989: 108–111).

⁴ Поради факта, че много често в антонимните редове се включват и синонимни лексеми, един и същ ред може да бъде посочен като пример повече от веднъж в зависимост от приложения критерий.

⁵ Въпросът кои префикси участват при префиксация на вече префигиран глагол и до какво води това, е обект на допълнителни проучвания.

⁶ Тъй като префиксите, както и лексемите, са многозначни, не може да се говори, че даден префикс влиза в системни отношения с друг префикс по принцип. Когато се говори за парадигматични отношения между префикси, в статията се има предвид парадигматични отношения между значенията на префиксите, а не парадигматични отношения между самите префикси. Именно поради тази причина различните значения на един префикс влизат в различни системни отношения с различните значения на други префикси.

⁷ В анализирания материал, макар и рядко, има и други случаи на моноафиксални антоними сред производните префигирани глаголи, но те не се разглеждат като отделни редове моноафиксални антоними, защото тези глаголи се синонимизират с други префигирани глаголи, които влизат в биафиксални антонимни отношения, напр. *заглеждам* ↔ *доглеждам*, *доизглеждам*, *зазрявам* ↔ *дозрявам*, *доузрявам*.

ИЗТОЧНИЦИ

Пернишка, Ем., С. Василева. *Речник на антонимите в българския език (Второ допълнено и преработено издание)*. София, Наука и изкуство, 2014. 507 с.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиев 2011: *Бояджиев, Т.* Българска лексикология. София, СУ „Св. Климент Охридски“, 359 с.

Гочев 1989: *Гочев, Г.* Антонимите в българския език. София, Народна провета, 119 с.

Зидарова 2002: *Зидарова, В.* Моноафиксални антоними в българския и полския език – словообразователен паралел. – <http://georgesg.info/belb/personal/zidarova/antonimi.htm>

Зидарова 2004: *Зидарова, В.* Префиксални модификатори за антонимност в съвременния български език. – Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, т. 42, кн. 1, Филология, с. 11–17.

Зидарова 2009: *Зидарова, В.* Лексикология на съвременния български език. Пловдив, Контекст, 303 с.

Коспартова 1970: *Коспартова, М.* По въпроса за антонимията. – Известия на Института за български език, с. 371–380.

Куртева 2007: *Куртева, Т.* Синтагматика и семантична функция на глаголните представки в съвременния български език. Пловдив, Астарта, 392 с.

Новиков 1973: *Новиков, Л. А.* Антонимия в русском языке. (Семантически анализ противоположности в лексике.) Москва, Издательство Московского университета, 290 с.

Пернишка 2013: *Пернишка, Ем.* Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 395–592.

Пернишка и др. 2014: *Пернишка, Ем., С. Василева.* Речник на антонимите в българския език (Второ допълнено и преработено издание). София, Наука и изкуство, 507 с.

✉ Гл. ас. д-р *Атанаска Атанасова*

Секция за българска лексикология и лексикография
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България
nassi_n@abv.bg

✉ *Assist. Prof. Atanaska Atanasova, Phd*

Department for Bulgarian Lexicology and Lexicography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria
nassi_n@abv.bg